

עליות יהודים לארץ-ישראל מכורדיסטאן הפרסית ומתורכיה המזרחית לאחר מלחמת-העולם הראשונה

אמנון כהן

הקדמה

מלחמת-העולם הראשונה, שחוללה שינויים רבים במפה הפוליטית של העולם, מוכרת לנו בעיקר בשני הקשרים: תהפוכותיה באירופה ותוצאותיה במזרח התיכון הערבי ובארץ-ישראל. אחת הזירות שזכו לפירסום מועט, יחסית, היתה זו שמדרום לקאווקאז. באזור ההררי שבין ימת ואן לימת אורמייה, ומן העברים השונים שלו, התחוללו קרבות במשך שנים אחדות, צבאות התקדמו ונסוגו, תושבים נעקרו ממקומם, ואף יהודים ביניהם. אל שלוש בחינות אחרונות אלה מן הראוי שנפנה מבטנו.

משלבים מוקדמים של המלחמה באנאטוליה המזרחית פתח הצבא הרוסי בהתקפה מעבר לקאווקאז. בתחילת 1915 הובס הצבא העות'מאני, שנועד להגן על האזור, וכמעט כולו חוסל. הרוסים לא נמנעו מלחדור לפרס הנייטראלית ולנצל שטחים שלה לגיבוש כוחותיהם ותיגבורם באנאטוליה המזרחית, אולם הם לא השכילו לנצל את ההצלחה ולהמשיך לחדור מערבה. בתחילת 1916 שוב פתח הצבא הרוסי במיתקפה רבתי מערבה, כשיעדו העיקרי הוא העיר סיוואס, שבמרכז אנאטוליה. כדי להבטיח את אגפיה של חדירה עמוקה זו התקדמו הרוסים אף מדרום וממערב לימת ואן, וכן שלחו כוחות לצפון מסופוטאמיה (דרך פרס), אל רוואנדוז שמצפון-מזרח למוצול. הארמייה העות'מאנית השלישית, שהוכתה קשות בכל הקרבות הללו, קראה לעזרתה את הארמייה השנייה, אך גם זו לא הועילה הרבה לבלימת הרוסים. רק משפרצה המהפיכה הבולשביקית באביב 1917 התהפכו היוצרות: הצבא הרוסי נסוג כולו ואנאטוליה המזרחית ניצלה. אולם כוחות עות'מאניים בהיקף הדרוש התמהמהו להגיע שמה בגלל

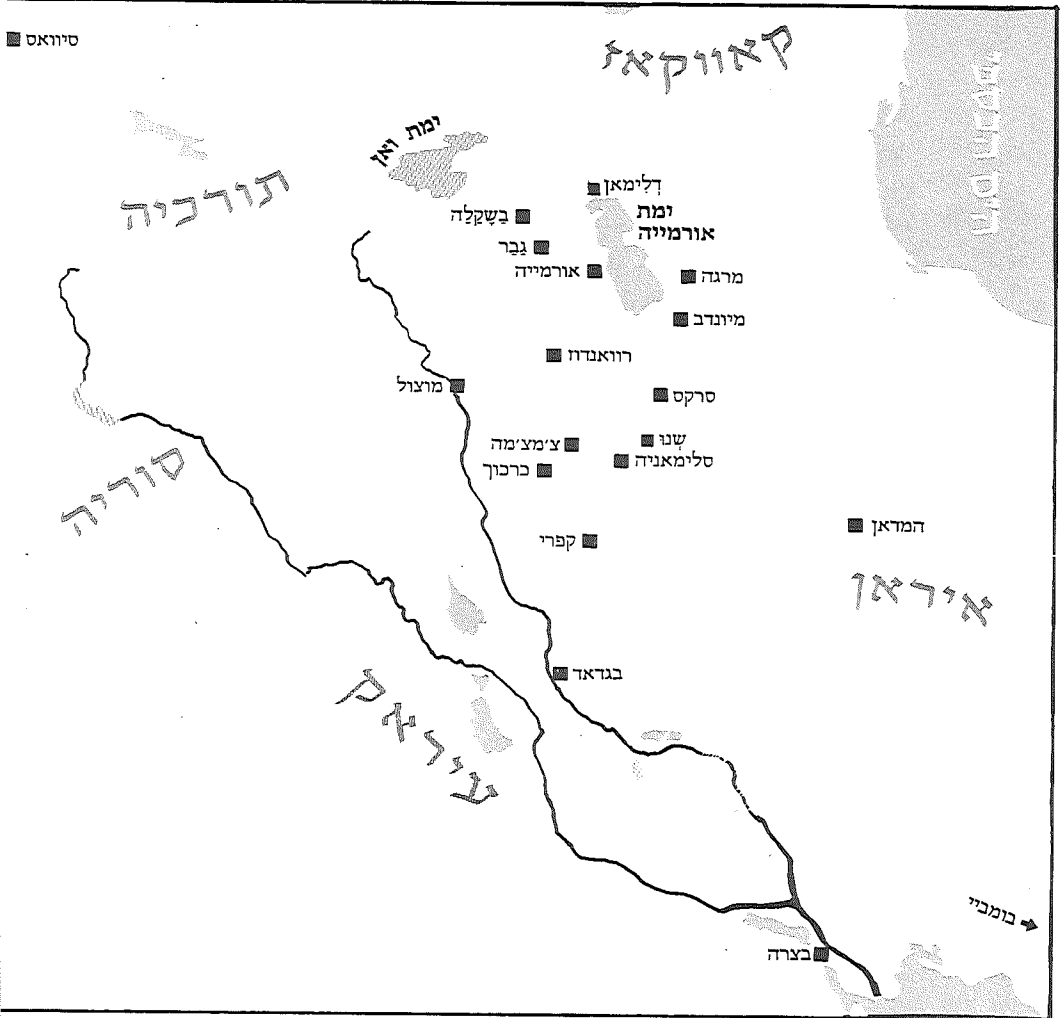
הלחץ הצבאי הקשה בחזיתות אחרות. את החלל הריק שנוצר מילאו בינתיים המריבות והקרבות בין הקבוצות האתניות השונות ששכנו באזורים ההם. ארמנים, אשורים וכורדים הם בני המיעוטים הדתיים והאתניים העיקריים שנפגעו מן המלחמה באותם שטחים. כל עוד היה הצבא הרוסי מתקדם היו מפקדיו (ואף ראשי הכנסייה הארמנית ברוסיה הארמנית) מעוררים ומעודדים את הנוצרים הארמנים, תושבי אנאטוליה המזרחית מזה אלפי שנים, לערוק מן הצבא העות'מאני, למרוד ולהתכונן לשיחרור אותם חבלים מידי השליט המוסלמי. השלטונות העות'מאניים, מצידם, הגיבו בהגליה המונית של ארמנים ממזרח אנאטוליה בשנים 1915-1916. אמנם הרוסים בעת נסיגתם, בשלב מאוחר יותר, השאירו הרבה מן הנשק שלהם בידי הארמנים, אולם אלה, מעבר לנצחונות זמניים על שכניהם הכורדים, לא היה בכוחם להחזיר לעצמם את הבכורה באזורי מכורתם. האשורים — אף הם נוצרים, כלדאיס־נסטוריאניים — ישבו חלקם באזור אגם אורמיה וחלקם באזור אגם ואן. האחרונים, כמוהם כארמנים, תמכו בצבא הרוסי המתקדם ואף מרדו באדוניהם העות'מאנים ב־1915. אולם משנסוגו הרוסים לאחר המהפיכה נותרו האשורים חשופים למעשי־תגמול ולכן ברחו לצפון מסופוטאמיה ומצאו מחסה אצל הצבא הבריטי המתקדם. ואילו בני הקבוצה השלישית, הכורדים, אמנם שמרו בעבר על מידה רבה של אוטונומיה, אולם בהיותם מוסלמים הם שמחו על נסיגת הרוסים הנוצרים ועל הישגי העות'מאנים בסוף המלחמה. אלא שהכורדים התכוונו להרחיב את האוטונומיה שלהם בעתיד, קיוו להקים מדינה, ונוכח התמוטטות האימפריה העות'מאנית ב־1918 הקימו ממשלה זמנית משלהם. שיח' מחמוד בן שיח' סעיד באראזאני מסלימאניה, שהועמד בראשה, הגיע בסוף אותה שנה להסכם הגנה וסיוע עם בריטניה. אולם משסירבו הבריטים לתמוך בכוננתו להקים מדינה כורדית, הוא מרד אף בהם באמצע 1919. תחילה גירשם מתחומיו, אך עד מהרה נכבשה סלימאניה בידי הבריטים ושיח' מחמוד הוגלה להודו.

בין כל אבני־הריחיים הללו, יהא כיוון סיבובן וסדר הנחתן אשר יהיה, רב החשש פן ייטחנו היהודים עד דק. אמנם בקרבות לא היו מעורבים ואף השנאות שבין המוסלמים ובין הקבוצות הנוצריות השונות לא נגעו להם, אך תנועות האוכלוסים הבורחים מפני צבא זר לא פסחו עליהם, והם אף סבלו מששב הצבא הנסוג וקיבל את הבכורה לידיו. קהילות יהודיות קטנות ובינוניות היו פזורות בריכוזי־האוכלוסיה השונים, שתיארנו לעיל, והן קיימו יחסים של שכנות טובה עם כולם: כורדים, ארמנים ואשורים. אולם בעיקרו של דבר היו היהודים נתיני המדינה העות'מאנית, הזדהו אתה, פחדו מפני הצבא הזר המתקדם, ולכן ברחו מפניו מערבה לאנאטוליה. כאשר השיגם הצבא הרוסי ואף פגע בהם מצאו מחסה אצל שבטי הכורדים בהרים, ואחר־כך אף ברחו דרומה לעבר מסופוטאמיה (מוצול). ככל התהפכות הצבאיות שתוארו לעיל זוהו היהודים עם הצבא העות'מאני המוסלמי, שהלכו בעקבותיו, ועם הכורדים המוסלמים שנתנו להם מחסה. לא ייפלא, לכן, כי משנוצר חלל ריק צבאי באזור לאחר המהפיכה הרוסית,

ומשניסו הארמנים והאשורים ליטול יוזמה לידיהם, היו היהודים בין הנפגעים הראשונים. היהודים, שהיו מעטים ביחס לכני הקבוצות הדתיות והאתניות האחרות, חששו לשוב ולהכות שורש באדמה זו, בדומה לריכוזים הגדולים של הכורדים שניסו אז להשיג את עצמאותם, ואף לא היתה להם אלטרנטיבה טריטוריאלית, בדומה לארמנים בדרום מערב רוסיה. יהודים רבים החליטו עם תום המלחמה לעקור את עצמם מאזור סוער זה, שלא הונח לו עם שוך הקרבות, ובדומה לאשורים – אם כי ללא הכוח הצבאי שעמד לרשותם של אלה – החלו לנוע דרומה-מערבה, לכיוון מסופוטאמיה. שם היו הבריטים הולכים ומרחיבים את אחיזתם גם לאחר שביתת-הנשק, והיהודים קיוו למצוא אצלם מקלט לעצמם. ואמנם הם הגיעו לכרכוך, לבגדאד ולבצרה, אך הבריטים העדיפו לא להשאירם שם ולשלוח אותם להודו. עוד חודשים רבים נאלצו להיטלטל עד שהשיגו אשרות מתאימות וכרטיסי-נסיעה, הפליגו עד לעדן ולג'דה, ומשם עלו דרך מצרים לארץ-ישראל.

תיאור השלבים השונים בתלאותיהם של יהודי צפון כורדיסטאן הפרסית ומזרח אנאטוליה התורכית לא נתפרסם, למיטב ידיעתנו, עד היום. עליותיהם של יהודי עיראק בשנים מאוחרות היו מרשימות יותר בממדיהן וזכו להארה בכתבי חוקרים וסופרים. ואולם קשריהם של יהודים כורדים אלה, מפרס ומתורכיה, עם ארץ-ישראל היו קדומים ועליותיהם לארץ אף הן החלו קודם מלחמת-העולם השנייה. שלושים שנה קודם לכן הם עזבו את עריהם וכפריהם, נדדו ובאו ארצה. את סיפורם לא כתבו, אלא אחד מהם, עובדיה ידידיה, סיפר אותו לעמנואל בר-חיים, יליד רוסיה, ואיש רמת-רחל, שכמו עובדיה הגיע גם הוא לארץ-ישראל ב-1922. נוסף לפעילותו החלוצית והבטחונית משך בר-חיים בעט-סופרים ובתחילת שנות ה-40 רשם מפיו של עובדיה היסטוריה שבעל-פה (Oral history). נתגלגלו הדברים לארכיון יד יצחק בן-צבי¹ והריהם מתפרסמים כאן לראשונה: עדות מכלי ראשון על פרשה לא ידועה של יהודים במזרח אנאטוליה ובצפון פרס, שמחמת המציק נאלצו לברוח ועלו לארץ-ישראל לאחר מלחמת-העולם הראשונה. הרי לנו עלייה נוספת על המניין שאנו מונים.

1 עדויות נוספות מסוג זה אסף הנשיא המנוח, יצחק בן-צבי, והן שמורות בארכיון יד בן-צבי. תודתנו נתונה למר שמעון רובינשטיין, הממונה על הארכיון, שהביא תעודה זו לידיעתנו.

מאורמייה לירושלים – מהלך שלוש שנים

סיפר: עובדיה ידידיה
 רשם: עמנואל בר-חיים

נולדתי בגבר אנאטוליה, ליד אורמייה, על גבול תורכיה ואיראן. סביב גבר הרים גבוהים ואין בהם מעבר לאוטו או לעגלות, אלא רק לסוסים ולחמורים. הישובים היהודים באיזור זה היו (בסוגריים מספר המשפחות): בקשלה (170-150), גבר (50-40), אורמייה (300-250), צלמאס (150), דלימאן (50), נרדה (150), שנו (90-80), צבלה (200), מיינדב (80), סקס <סרקס> (100), בוקן (60-70).

היהודים ברובם הגדול היו סוחרים, רוכלים, בעלי כרמים, שדות וכבשים. הערים הללו חדשות בערך והיהודים שבהם מוצאם מכורדיסטאן. השפה ארמית, שפת התושבים: כורדית, תורכית וארמנית. בתי-הספר – חדרים. למדו להתפלל. ספרים התקבלו מבגדאד ומירושלים. הקשר עם ארץ-ישראל באמצעות שדרים. בומן הכרזת 'החוריה'¹ פורסמו מודעות על איסור העלבת הדתות. מצב הביטחון היה לא-רע באופן יחסי. הנשים ההרות היו נרשמות במיפקד לשם תשלום מיסים ולשם הוצאת תעודות.

בשנת 1914 התחילו לגייס את היהודים. גוייסו כל הצעירים מגיל 18 עד 25-26, בגיוס השני עם המלחמה גוייסו עד גיל 45. דודי התקשר עם הקונסול התורכי (בתורכית שבֶּנְדֶר) באורמייה (פרס) לשם העברת דואר בלי תשלום, כדי לא ללכת לצבא ולא להפסיד את מיסחרו בין תורכיה לאיראן. הוא היה מבריה צבע לפרס – בניגוד לחוק. כשפרצה המלחמה הקיפו הרוסים שהיו באורמייה את הקונסול התורכי ורצו להוריד את הדגל. הקונסול עמד להיכנע אבל האחרים התנגדו וגם דודי התנגד וירה ברוסים. בסוף נכנעו. הרוסים תלו את הדוד יחד עם 12 חאגים מוסלמים ואסרו עוד 4 יהודים נתיני תורכיה והגלו אותם לסיביר. כלילה נסוגו הרוסים, התורכים באו ושיחררו את האסירים. כעבור חודשיים חזרו הרוסים וכל היהודים נתיני תורכיה, ומשפחת עובדיה אתם, ברחו אל מעבר לגבול התורכי, לכפרים של אנאטוליה. זה היה בחורף. בקיץ התקרבה המלחמה לאנאטוליה. עזבנו את גבר עם כל המשפחות, רכבנו על חמורים ועל סוסים ועל פרדות, את הרכוש השארנו, חוץ מהמזומנים. הרוסים נכנסו העירה, שרפו את בית-הכנסת. את אס-החזון, בת 100, שרפו יחד עם ספרי-התורה.

כל היהודים באו תחת חסותו של סעיד אתה, שיח' כורדי בנווציאה, בכפרים שונים שבין ההרים. נשארנו שם חצי-שנה עד שנה, ושוב התקרבה המלחמה. מאורמייה ברחו רק הגברים, אבל מאנאטוליה ברחו כולם מפחד הרוסים, שהתנהגו באכזריות רבה. כדי להיפגש עם אמי, שנשארה באורמייה עם ילדיה הקטנים, החלטתי לחזור אליה. לבשתי קרעים והלכתי כ-12 יום מנווציאה לשנו ומשנו נרדה ומשם לאורמייה. הגעתי הביתה כלילה אל בית אמי, ומצאתי אותם מחוסרי-כל. בבוקר דפקו על הדלת ודרשו שאופיע לפני סוחר ארמני בשם חוסרוב. הופעתי לפניו וראיתי כי החנות שלו מלאה אנשים. הוא הושיב אותי על ידו ושאל על ידו ושאל על האב והאחים. אז קם ארמני צעיר והושיט לי את ידו ושאל על אמו ואחיותיו, שהיו בשבי התורכים. הציעו לי להעביר אותן את הגבול. עניתי שהן נמצאות תחת שמירה מעולה וזה אפשרי רק אם הרוסים יתקדמו פתאום. שאלו אותי הרבה דברים ועניתי רק מעט. קיבלתי ממנו 10 טומן, ומאז לא בא אף אחד להטריד אותי. בינתיים התקרבו הרוסים לנווציאה. המשפחות ברחו הלאה לצד מוצול. לפי הידיעות שנתקבלו מעיראק החל רעב בין הפליטים. כתבנו לאבי ולאחי הבכור שיחזרו. הם התחילו לחזור בחורף, בשלג קשה, והספיקו להגיע עד נרדה, יחד עם הצבא התורכי המתקדם. אחר-כך נסוג הצבא וגם הם חזרו אתו מהלך של יום אחד, ושם נהרג אחי הבכור

1 'החופש', כלומר: הפיכת התורכים הצעירים בסוף העשור הראשון של המאה.

מכדור תועה ואבי חזר לנרדה. בינתיים פרצה המהפכה ברוסיה, הרוסים עזבו את החזית והשאירו את הנשק שלהם לארמנים. גם הצרפתים המציאו להם נשק. היו מלחמות בין הפרסים לארמנים על השלטון באורמייה. הקרבות נמשכו שלושה ימים והפרסים נכנעו. כנופיה של ארמנים רצחה ושדדה את היהודים ואת המוסלמים ולא נגעה בכורדים. ראש הכורדים ישמעאל קרא למר שמעון ראש האשורים לבוא אליו בתור אורח בצלמאס, וכטוב לבם במאכל ובמשקה ירה בו ובידידיו, כ־150 נוצרים אשורים, שומרי־ראשו. למחרת עלו הנוצרים והארמנים על כורדיסתאן למלחמת־חורמה, הכורדים התחילו לברוח ורבים מהם נהרגו. היהודים, כ־80 משפחות, התאספו בבית־הכנסת בצלמאס, הארמנים והנוצרים הקיפו אותם, ערכו חיפוש אצלם ואחר־כך שרפו את בית הכנסת באש עם כל האנשים, הנשים והטף שבתוכו. ראשי האשורים הצילו את היהודים שלא היו בבית־הכנסת. המהומות נמשכו כ־9 חדשים.

כשאבא הגיע לאורמייה החלטנו לעזוב את הסביבה ההיא. זה היה כבר בשנת 1919 בינתיים התחילו להגיע ידיעות על ארץ־ישראל ושמועות שקיימת ממשלה יהודית עם מלך יהודי ושמו הרברט שומאל. מאורמייה יצאנו באונייה על האגם אורמייה והגענו למרגה באיראן: כל שבועיים היו יוצאו משפחות אחדות. נשארנו כשבועיים במרגה, שכרנו עגלות ונסענו משם דרך ההרים בכיוון סרקס, מהלך חמישה ימים. נודע לנו שקבוצה של 25 משפחות בערך שעברה לפנינו נשדדה על־ידי שודדים עד הכתונת שלעורם, וזה היה זמן המרד העיראקי נגד האנגלים. בראש המרד עמד שיח' מחמוד הכורדי.² נשארנו בסרקס 6-7 חודשים, משפחות אחדות החליטו לחזור, אך הרוב גמר אומר למות ולא לחזור מהדרך. היינו 22-25 משפחות. לא היה שם שום ועד. ראש העדה, יום־טוב הסוחר, היסס לשלוח אותנו לדרך, והחלטנו לעבור מסביב דרך המדאן, מהלך חודש ימים בעגלות, במקום הדרך הקצרה בהרים, מהלך שבוע עד סלימאניה בעיראק. בדרך להמדאן היתה שמירה ממשלתית וצריך היה לשלם באש־חרגי (מס גולגולת) בכל כפר וכפר. בינתיים בא כורדי אחד לסוחר יום־טוב והבטיח לו להעביר אותנו בשלום עד סלימאניה. נסענו מהלך יום וחצי. היה שם כורדי אחד בכפר בנה ושמו המטטלה. ביום שישי אחר־הצהריים נגש השודד המטטלה אל מורה־הדרך שלנו ודרש שימסרו לו את כל הבהמות, לכל הפחות למשך שבועיים, בשביל להכין עצים לחורף. בעל הבהמות הלך אתו ואנחנו היינו בבית־קפה בדרך. מורה־הדרך כאילו הסכים למסור את הבהמות ויחד עם זה נתן לנו הוראה לצאת לדרך בלילה ולהשיג על הילדים שלא יבכו למען לא ירגישו שאנו בורחים. נסענו כל הלילה בשבת עד 12 בצהריים, וכאשר כבר עברנו את הגבול יכולנו לרקוד ולשמוח. ישבנו ליד כפר כורדי, קנינו אוכל והרתחנו תה. בשתיים בצהריים ישבנו, הכורדים מימיננו ומשמאלנו, מסרנו להם את סיר הלבן והם המשיכו לשבת. שאלנו אותם למה הם שומרים עלינו, ענו, לבל יאונה לנו דבר. לנו שם ואחר־כך

2 שיח' מחמוד בן שיח' סעיד באראזאני, שמונה תחילה למושל סלימאניה ואח"כ מרד בבני בריתו הבריטים.

שלחו אותנו בשלום והגענו לסלימאניה. שם יצא חוק כי לורים מותר להישאר במקום 10-12 ימים. נשארנו שם חודש ימים. הגענו לסלימאניה 12 משפחות. שכרנו חמורים ב־3 לירות, ושמענו את הכורדים אומרים, כי בלילה ישדרו אותנו. בתירוצים שונים קיבלנו את כספנו בחזרה ושבנו העירה. המשטרה באה ואמרה לנו: אם יצאתם – החוק אוסר עליכם לחזור. לא יכולנו להוכיח את כוונות הכורדים. דחינו את הנסיעה למחר. שכרנו חמורים עד כרכוך. המשטרה הטילה על מורי־הדרך את האחריות לשלומנו. הלכנו לצ'מצ'מה בדרך־המלך. נשארנו שבועיים בכרכוך, משם שכרנו בהמות עד קפרי, משם יש רכבת־משא עד בגדאד. בבגדאד שלחו אותנו באונייה לבצרה. הועד של בצרה טיפל בנו. היינו כארבעים משפחות, סידרו את האשרות ושלחו אותנו באונייה לבומביי. לפנינו היתה קבוצה אחרת של 30 משפחות.

נשארנו כשנה בבומביי, מפני שנתקבלה מהארץ דרישה לא לשלוח מחוסרי־אמצעים. במשרד דוד ששון עשינו שביתת־שבת, שישלחו אותנו ארצה. מהארץ הגיעו ידיעות על חוסר־עבודה, ורבים רצו לחזור לבגדאד, אבל אבא לא הסכים לחזור. מבומביי נסענו לכלכותה, שהינו בה שבועיים עד שסידרנו דרכונים פרסיים בעזרת נכבדים יהודים (השופט עמנואל כהן). מכלכותה נסענו לקאראצי עם אשרה לדמשק. לקחנו כרטיס־אונייה לעדן. באונייה היו 1800 עולי־רגל. בעדן לא נתנו לנו לרדת, והיתה סכנה לנסוע עם המוסלמים לחאג': בינתיים נודע שאנחנו יהודים, אבל היחס אלינו היה טוב. הגענו לג'דה. הורידו אותנו והעמידו בצד. הקצין התורכי שאל אותי מי ומה אני. סיפרתי לו את כל התלאות שעברו עלינו. הקצין התרגש והתחיל לבכות ולנחם אותנו, כיבד אותי בקפה ואיחל לנו כל טוב. עולי־הרגל היהודים שמרו עלינו ולא רצו למסור אותנו לידי הערבים. למחרת הביאו אותנו לג'דה לקחו אותנו למשטרה והפקידו עלינו שומרים. קצין אחד רצה להכניס אותנו לחורבה הרוסה והתנגדנו לכך. היה שם חואג'ה אחד יהודי עברית, ארמני מארץ־ישראל, וחשבנו אותו ליהודי. שוטר אחד הביא אותנו ליהודי, מרכוס שמו, ספרדי מאדנה או מאיזמיר. בדרך הכניס השוטר כדורים לרובה שלו והייתי בטוח שעומדים להוציא אותי להורג. בערב שלח הקצין לקרוא לארמני שיקח אותנו לביתו. קנינו פחמים בעד 8 גרוש. היהודי מרכוס סיפר את כל העניין לאשתו והיא קיללה אותו ועודדה אותו לעזור לנו. בלילה הלך היהודי לקימקאם³ והמליץ עלינו. בבוקר הוא בא אלינו עם בתו והזמין אותנו אליו. הורדנו את החפצים ובערב בא עם עגלה והביא אותנו אליו, כיבד אותנו יפה, באוכל ובמים.

נשארנו בג'דה 8 ימים. מרכוס בא בדברים עם השריף וכעבור 8 ימים, כאשר היתה אונייה, שילמנו את כל הכסף שהיה לנו, 150 רופיות, שעות ומזרן. ובאנו באונייה לסואץ. בידי הודי אחד הפקדנו 200 רופיות והוא החזיר לנו אותם. בסואץ סידר הועד אשרות לארץ־ישראל, נסענו דרך קנטרה והגענו לירושלים בתמוז תרפ"ב.

(ארכיון יד יצחק בן־צבי, תיק 612/1/1)